

Милимир Лојовић¹

ТУРИСТИЧКЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ВРИЈЕДНОСТИ НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ГАЦКО

Извод: Општина Гацко је административно-територијална јединица у оквиру српског геопростора источне Херцеговине посебних културних вриједности, обликованих кроз различите периоде историјског и друштвено-економског развоја. Те посебности испољавају се у свим сегментима материјалне и духовне културе, нарочито у архитектури, грађевинарству, сакралним садржајима, археолошким објектима, етно-културним обиљежјима (фолклору, музици, гастрономији), традиционалним културним манифестацијама и сл. Поменуте културне вриједности су један од фактора развоја туризма подручја општине Гацко, као и источне Херцеговине у цјелини, посебно туризма Гацка – главног развојног центра овог подручја.

Кључне ријечи: општина Гацко, културно-историјске вриједности, туризам.

*

Културно-историјске вриједности одређених географских простора у све значајнијој мјери постају изазов савременог туризма и покретач туристичких кретања. Једно од главних туристичких обиљежја на подручју општине Гацко чине културне, односно антропогене вриједности, обликоване кроз различите периоде историјског и цивилизацијског развоја. Уједно, кад говоримо о културно-историјским вриједностима, ми говоримо и о факторима развоја туризма овог простора. Наравно, у туристичкој валоризацији поменутих вриједности, успут речено, изузетно мјесто и улогу имају природне туристичке вриједности овог гео-простора, њихова наглашена диверзификација, као и улога географског односно туристичкогеографског положаја подручја општине Гацко у цјелини, посебно положаја главног центара туристичке понуде и туристичког промета.

Подручје општине Гацко обухвата сјеверни дио географског простора југоисточног дијела Републике Српске, површине око 736 km² са 71 насељено мјесто у којим живи око 15 000 становника.. Уствари, ради се о надално-функционалној просторној цјелини, са Гацком централним развојним и функционалним центром.

Насељеност овог гео-простора и његове културне вриједности имају дубоке историјске корјене. У дугом историјском развоју на овом про-

¹ Др Милимир Лојовић, проф. Високе школе за туризам и хотелијерство, Требиње.

стору снажно су се прожимали различити културни и цивилизацијски утицаји, из којих је, у различитом обиму, сачувано вриједно културно наслеђе. Прожимањем народа, различитих култура и цивилизацијских обиљежја, на овом простору, обликовао се јединствен тип културног ареала и културне посебности, чија физиономија, морфологија и функционалност имају обиљежја карактеристичних историјско-цивилизацијских кругова: православног или источно-хришћанског и исламског или турско-источног. Културне посебности испољавају се у свим сегментима материјалне и духовне културе са доминантним утицајем хришћанско-православне културе и српске државности, нарочито у сакралним садржајима, архитектури, грађевинарству етнографским и етнокултурним обиљежјима (фолклору, музици, сликарству, гастрономији), традиционалним културним манифестацијама и сл. Добра културног наслеђа на подручју општине Гацко у све већој мјери постају фактор туристичке понуде и мотив туристичког окупљања. У савременим условима, несумњиво, један од све израженијих захтјева у туризму је потреба туриста за разноврсним „туристичким доживљајем“, чему у највећој мјери доприносе културни садржаји, како материјални тако и духовни. Несумњиво, разнолике културне могућности на туристичком тржишту овог подручја представљају важан фактор развоја културног туризма и туризма регије источне Херцеговине у цјелини.

С економског становишта културни туризам на овом простору подразумијева афирмацију културних вриједности на туристичком тржишту, кроз партнерски однос културе и туризма, гдје је култура „понуђач“ а туризам „потрошач“. С обзиром на богатство и различитост понуде, културни туризам овог простора манифестује се кроз посјете културно-историјским споменицима, културно-умјетничким и културно-забавним манифестацијама, сценским представама, умјетничким изложбама, и сл. Са становишта културних вриједности и квалитета туристичке понуде централно мјесто на овом простору има Гацко. Његову културну понуду употпуњују различите материјалне и духовне вриједности овог простора у цјелини, обликујући препознатљив туристички производ ове просторне цјелине као сјеверног дијела источне Херцеговине.

У основи, културне вриједности чине пасивну туристичку понуду и најчешће су у функцији минималне „конзумације“ туристичког производа. Дакле, говоримо, прије свега, о њиховом мјесту и улози у задовољењу духовних потреба савремених учесника у туристичким кретањима. Већини локалитета туристичке понуде овог подручја недостаје дио туристичке инфраструктуре, неопходне потпунијој афирмацији туристичког производа и повећању туристичког промета на овом простору.

Стратегија одрживог развоја културног и уопште туризма општине Гацко, као и источне Херцеговине, коју ће пратити адекватна политика

развоја туризма, ефикасан менаџмент и маркетинг, у све значајнијој мјери културне вриједности овог простора мора уграђивати у туристички производ, који ће бити јединствен на туристичком тржишту и тржишно прихватљив. Свакако, међу најзначајније вриједности и материјалне и духовне културе, који су фактор развоја туризма на подручју општине Гацко, спадају сакрални, грађевински, архитектонски и археолошки објекти, етнокултурне и остале манифестације. Туристичку понуду овог простора употпуњује низ антропогеографских посебности, нарочито у сфери аутохтоног грађевинарства, нарочито сеоског, гастрономије, народних обичаја и сл.

Преглед главних садржаја материјалне културе на подручју општине Гацко:

- Црква Св. Духа, Педесетница – Гацко
- Црква Св. Пророка Илије – Надинићи
- Црква Св. Николе – Срђевићи
- Црква Св. Василија Тврдошког и Острошког – Автовац
- Црква Св. Арханђела Михаила – Доњи казанци
- Црква Св. Саве – Самобор
- Минарет џамије Казанац-паше – Доњи Казанци
- Стари град „Кључ“ – Кључ
- Тврђава „Гат“ – Гат
- Кула Смаил-аге Ченгића (рушевине) – Липник
- Вјешала Смаил-аге Ченгића (мат. остаци) – Липник
- Иригациони систем Гатачког поља (1896. год.)
- Лучна брана „Клиње“ (1896. год.) – Клиње
- Градине, камене гомиле (тумули)
- Некрополе стећака – 119 локалитета.

На простору општине Гацко, као што се види из претходног прегледа, налази се значајан број различитих материјалних објеката високе културне, духовне, архитектонске и туристичке вриједности. Изгледом, стилем и техником грађења симболизују културну и историјску прошлост народа који на овом простору живе, доминантно српског, али и исламизираниог. Међу највриједније убрајамо сакралне објекте, те некрополе стећака, али и археолошке објекте из праисторијског и античког периода, Средњег вијека, турског и аустро-угарског периода.

У току друге половине деветнаестог вијека у источној Херцеговини вршена су прва значајнија археолошка истраживања, чија открића у знатној мјери превазилазе оквире ранијих настојања. Ова открића пружају сасвим нову слику културне историје, не само овог подручја, него и ширег простора централног и западног Балкана. Након оснивања Земаљског музеја у Сарајеву, 1888. године, групе археолога, предвођене Артуром Еван-

сом и Ђиром Трухелком, приступиле су истраживању источне Херцеговине, посебно подручја Гацка, Билеће и Требиња, гдје су на различитим локалитетима пронађени материјални остаци градова, комуналних објеката, цеста, покретних предмета, споменика културе и др. из различитих културних периода.

Највећи број археолошких локалитета источне Херцеговине потиче из средњег вијека, мада су присутна и нека праисторијска и античка, прво грчка а потом римска, налазишта са вриједним траговима материјалне културе. Међу овим налазиштима доминирају камене гомиле (тумули), градине, натписи, *некрополе стећака* различите орнаментике и богато *градитељско наслеђе*. Археолошка налазишта су распрострањена на цијелом простору ове регије, али, значајан број их је на простору гатачке општине.

Преглед најзначајнијих археолошких налазишта-објеката из праисторијског периода на подручју општине Гацко. Гатачки праисторијски археолошки локалитети нису у потпуности истражени и идентификовани, па овај преглед обухвата само најзначајније који су потпуно или дјелимично испитани, а имају туристичку вриједност:

- *Бахори*, праисторијски тумулус из бронзаног или жељезног доба.
- *Берушица*, остава илирско-грчког новца из млађег жељезног доба.
- *Брљевска Главица* код Казанаца, надгробни споменик са натписом илирског племена Наренсе из првог и другог вијека старе ере.
- *Велике Гребнице* код Зборне гомиле, тумулус из бронзаног или жељезног доба.
- *Гат* код Дулића, праисторијска градина из римског периода. Одавде потиче бронзана фибула у виду голуба која припада византијском културном кругу, и грчки новчић из четвртог вијека старе ере.
- *Гацко*, налазиште илирско-грчког и римског новца. Праисторијски тумулус и римско насеље (Гомионице, Црквине) из бронзаног, жељезног и римског периода.
- *Градац* (код Клиња), налазиште илирског новца из млађег жељезног доба.
- *Градина* у Доњим Казанцима из бронзаног или жељезног доба, гдје је пронађена бронзана сјекира.
- *Зборна гомила*, праисторијски тумули из жељезног доба.
- *Липник, Липничке Главице*, праисторијски тумули из бронзаног или жељезног периода.
- *Ханска главица* у Церници, праисторијски тумулус из бронзаног или жељезног доба.
- *Ђућеница* под Кључем. Праисторијски тумулус из бронзаног или жељезног доба.

Из претходног прегледа праисторијских археолошких локалитета може се видјети да на овом простору доминирају камене гомиле (тумулузи) и градине.

Гомиле, покрај путева и насеља, а и на другом мјестима на простору општине Гацко, могу се видјети многе гомиле камења различите величине, неправилног облика, који се највише приближава купасто-кружном облику. Многе од ових гомила су гробнице старих Илира, а многе од њих су путокази или зборишта. Археолошким испитивањима праисторијских камених гомила овог простора, крајем 19. стољећа утврђено је да око 2000 гомила представљају гробна мјеста као најједноставнији начин сахрањивања: „гомилу на њ“, „подгомилу“ (Мандић, 1995, стр. 170). Од свих се разликује *Зборна гомила*, у близини средњовјековне некрополе Плишчића (Велике гробнице) која је више узвишење него гомила, и умјесто камења насута је причама и легендама још од најстаријих времена. Налази се у Гатачком пољу, на мјесту попришта велике битке из 1276. г. између српског краља Уроша првог и његовог оца Драгутина. И топоними поред Зборне гомиле подсјећају на неки крупан догађај који је оставио трајан траг и успомену на сурову прошлост која се наслућује у називима Пусто поље и Нерадовице. Народно предање и меморат везују Зборну гомилу уз Урошев стећак, као велико зборно мјесто Гачана на Гатачком пољу, гдје су се доносиле судбоносне одлуке од којих је зависио и сопствени опстанак.

Од градина на простору општине Гацко најпознатије су: Гат, Велика градина, Сарића греда, Градина изнад Гацка, Градина код Грачанице, Градина код Фојнице, Градина на Михољачама, Градина код Кључа, Градина у Јасенику и др. Њихов положај је изабран на природно заштићеним узвишењима, одакле се могло контролисати и визуелно пратити на све стране. Градине у ствари представљају остатке старих насеља која су нека од њих имала изузетно важне функције (стратешке или одбрамбене), уништена су у прошлости, мада су остаци неких од њих сачувани и до данас. Од тих некадашњих старих насеља (тврђава) – градина, која представљају градитељско наслијеђе на више локалитета овог простора, а која имају не само културно-историјски, него и актуелан туристички значај. Међу највриједније спадају стара насеља – тврђаве Кључ и Гат.

Кључ је средњовјековни град, десетак километара надамак Гацка, у подножју планине Бабе. Овај град је својевремено био један од важнијих у Херцеговини, јер је поред њега водио трговачки пут од Дубровника, преко Требиња, до Фоче. Кључ се први пут помиње 1426. год. као пријестоница босанског војводе Сандаља, касније херцега Стјепана и његових синова. Град је имао двије куле са тамницом, а уз Благај дао је најјачи отпор Турцима приликом заузимања Босне. Под турском управом био је хас херцеговачког паше, а од 1687. год. развија се као истакнути центар и сједиште ка-

петаније. Од друге половине XIX вијека губи значај, а коначно је напуштен пред аустро-угарску окупацију (Крешевљаковић и Капихић, 1954, стр. 19).

Слика 1. – Поглед на древни град Кључ

Гат је праисторијска градина, римска насеобина, средњовјековни град и аустро-угарска тврђава. Налази се 11 km југоисточно од Гацка на регионалном путу Гацко-Никшић. Одавде потиче бронзана фибула у виду голуба, украшена линеарним мотивима, која припада византијско-медитеранском културном кругу. Под Гатом је нађен грчки новчић из четвртог вијека старе ере – бронзано или жељезно римско доба. Зна се да је Гат био град изнад насељеног мјеста – Гацка у тринаестом и четрнаестом вијеку и аустро-угарска тврђава бечке војне доктрине, одакле се могло војно контролисати на све стране, посебно према Црној Гори. Позната је народна изрека „ко влада Гатом, влада и Гацком“ (Мандић, 1995, стр. 391-397).

Лучна брана „Клиње“, грађена је од камена у вријеме аустро-угарске власти од 1891-1896. године. Јосиф Холечек, чешки публициста, бора вио је у Гацку за вријеме изградње бране и записао да је за њу цемент довожен из Напуља. Испитивањем везивног материјала бране 1975. године, установљено је да није у питању цемент него пепео лаве са Везува (Мандић, 1995, стр. 100). Дужина бране је 104,5 m, горња ширина 4,6 m, а у темељу 16,7 m, док је висина бране 26 m и садржи 9504 m³ материјала, од че-

га знатна количина пепела вулканског поријекла као везивног материјала. Брана је изграђена ради стварања вјештачког акумулационог језера (1.730.000 m³ воде), које ће служити за наводњавање Гатачког поља у сушним периодима године (Мандић, 1995, стр. 98-101). Брана „Клиње“ је прва лучна брана на Балкану, по квалитету и начину изградње не заостаје од савремених објеката ове врсте. Изградњом бране преграђени су и оплемењени токови ријека Врбе, Драмешинке и Жањевице и створено акумулационо језеро Клиње, које данас има низ функција, водоснабјевну, туристичку, еколошку, спортску и сл. Посебно наглашавамо изванредне услове за развој излетничког, рекреативног, риболовног и спортског туризма.

Слика 2. – Лучна брана „Клиње“

Налазишта стећака – назив стећак, појам за камене надгробне споменике из Средњег вијека, у науку је увео познати археолог Ћиро Трухелка крајем деветнаестог вијека. За овај назив се управо одлучио истраживачким радом на проучавању стећака, њихове топографије, дешифровање натписа и опис орнамената, управо на простору источне Херцеговине. Иначе, у овим крајевима Херцеговине много је раширенији и, за локално становништво прихватљивији појам *мрамор*, изведен од латинске ријечи *metoigia* (памтити).

Резултати археолошких истраживања показују да је простор источне Херцеговине ризница локалитета, са великим бројем стећака различите орнаментике, различите вриједности, али и са великим бројем осталих, сличних и различитих, надгробних споменика.

На подручју општине Гацко идентификовано је 119 налазишта некропола са 2219 стећака, од тога је 234 украшено а 38 је са натписима (Мандић, 1995, стр. 529 - 532). Најзначајнија налазишта су:

Придворица, средњовјековна некропола уз православну цркву и гробље са 111 стећака из касног средњег вијека. Стећци су распоређени у три групе.

Бахори, средњовјековна некропола – 106 стећака из касног средњег в.

Трговишта, некропола са 92 стећка из касног средњег вијека и остацима црквене грађевине.

Дубљевићи, средњовјековна некропола са 78 стећака.

Брајићевићи – (грчко гробље), некропола са 147 стећака. Фигурални прикази и сцене из касног средњег вијека.

Рудо поље, средњовјековна некропола са 109 стећака и остацима црквене грађевине из касног средњег вијека.

Љесков дуб, некропола уз православно гробље са 64 стећка из средњег вијека.

Ходинићи – Радаков до, средњовјековно гробље и остаци црквене грађевине – цркве са полукружном апсидом на истоку. Сачувано 80 стећака из касног средњег вијека.

Кокорина, некропола са 60 стећака из касног средњег вијека. Више споменика са натписима, један из четрнаестог вијека.

Михољаче – Јованово брдо, средњовјековно гробље и 41 стећак из касног средњег вијека.

Доња Сливља, средњовјековна некропола са 68 стећака.

Драмешина, средњовјековна некропола са 56 стећака из средњег в.

Брњац, изнад Сливаља, некропола са 75 споменика из 15. вијека.

Гругуреве Баре – изнад Липника, средњовјековна некропола са 88 стећака са украсима и фигуралним сценама из касног средњег вијека, као и остали локалитети некропола: Велике Гребнице, Платице, Десивоје, Доња Сливља, Зборна Гомила, Грачаница, Фојница, Гацко, Степен, Пржине, Автовац, Липник, итд. (Мандић, 1995, стр. 529–535).

На простору општине Гацко налази се значајан број *сакралних културно-историјских објеката* високе културне, духовне, архитектонске и туристичке вриједности. Сакрални објекти као културно-историјски споменици изгледом, стилем, техником грађења и унутрашњим садржајима симболизују културну и историјску прошлост народа који на овом простору живе, његују националне и етничке вриједности, па између осталог имају велики значај за развој вјерског туризма. Међу највриједније сакралне објекте овог простора издвајамо манастир Св. Петра Зимоњића у Данићима код Гацка, те цркве Св. Духа, Педесетница – Гацко, Св. Пророка Илије – Надинићи, Св. Николе – Срђевићи, Св. Василија Тврдошког и

Острошког – Автовац, Св. Арханђела Михаила – Доњи Казанци и Св. Саве – Самобор, као и Џамија Казанац-паше у Доњим Казанцима.

Слика 3. – Џамија Казанац-паше

Џамија Казанац-паше у Доњим Казанцима у општини Гацко. Кад говоримо о овом вјерском, па и потенцијалном туристичком објекту, истичемо да су очувани само њени остаци са мунаром, а саграђена је почетком друге половине седамнаестог вијека. Џамија је квадратна сакрална грађевина, са витком мунаром високом 15 м са 28 степеница, лијепо озидана. Џамију је саградио Казанчанин који је побјегао у Цариград, примио ислам и назвао се Осман, касније познат као Казанац-паша (Н. Мандић, 1995, стр. 114-116). Према народном предању, а и материјалним остацима, паша је приликом изградње џамије наредио да се у основу мунаре узида крст, како би била сачувана успомена на поријекло свога господара. Као таква, џамија представља јединствен примјерак исламских сакралних објеката познат у свијету, те изазива велики интерес посјетилаца.

Посебну културно-етнографску вриједност на гео-простору Гацка представљају народни обичаји и музички инструменти (*двојнице, свирале, гусле и диле*), обликовано дрвено посуђе: *шкитови, каблићи, жбанови, бурила, букаре, стапови* и сл.

Богато културно наслеђе на подручју општине Гацко, стварано стотинама година, првенствено српске културне етнопровинијенције, у домену развоја туризма и значаја у обликовању туристичког производа, испољава се у различитим сферама материјалне и духовне културе. Туристичку понуду сем материјалних вриједности све више употпуњује кул-

турни живот овог подручја. Овај простор обogaћен је са више *традиционалних манифестација*, препознатљивих за широк круг корисника, на укупном српском националном простору, па и изван њега.

Дио укупне културне понуде овог подручја, што изазива интерес посјетилаца, представљају и књижевне манифестације које се одржавају сваке године у Билећи, Гацку, под називом: *Ђоровићеви сусрети – проза данас*.

Слика 4. – Црквена литија на Тројчиндан у Гацку

Српски народ на простору општине Гацко одликује традиционална *народна игра* и *пјесма*. Упражњава се у различитим приликама, на традиционалним народним саборима, забавама, вјерским и државним празницима и у посебним приликама, на свадбама, славама, приредбама и сл. И у овој врсти народног стваралаштва дошли су до изражаја духовност, темпераментност и богатство маште људи из овог краја. Гатачко народно пјевање – *ганга*, присутно је на скоро свакој свечаности, као и пјевање уз гусле и свирање уз традиционалне музичке инструменте. Једна од манифестација, која пружа прилику за игру и пјесму, је традиционално обиљежавање православног Тројчиндана у Гацку. Традиционалну игру и пјесму Гачана, и остале обичаје, од заборавачувају источнохерцеговачка културно-умјетничка друштва, присутна на многим фестивалима у источној Херцеговини, на укупном простору српских земаља па и шире. У фонду ових друштава још увијек се могу пронаћи традиционалне *народне ношње* овог краја, карактеристични одјевни предмети, ручни радови, везови и накит од изванредног значаја али и посебног интереса туристичке јавности.

За подручје Гацка и Невесиња карактеристична је брдска народна ношња. У сјеверном дијелу источне Херцеговине, народна ношња послије Првог свјетског рата претрпјела је велике промјене, и почела је да се губи, тако да се до данас задржала као употребни одјевни предмети једино на светковинама и у изузетним приликама. У женској ношњи *dominiga*: кошуља са народним везом, чохана *долама* украшена са рукавима или *зубун* без рукава. Мушка ношња састоји се од бијеле кошуље преко које се облачи првени *џемадан*, веома украшен. *Модарче* су до испод кољена, и уз њих се носе *тозлуци*. Мушка народна ношња у предјелима високе Херцеговине допуњена је *бичаљем*. То је врста кабанице која је са спољашње стране покривена праменовима вуне. Стара народна ношња, како мушка тако и женска, може се видјети само у облику експоната по музејима и у ријетким приликама на народним зборовима, и у фолклорним изведбама појединих културноумјетничких друштава. За туристе је од посебног значаја мањи одјевни предмети, као сувенири, који се могу набавити у оквиру туристичке пропаганде овог подручја.

Међу народним *обичајима*, аутентичношћу односно изворношћу предњаче *сватовски*. Гатачки сватови су колона окићених коњаника који иду „по ђевојку“. Они представљају посебну народну атракцију овога краја, како за локално становништво, тако и за посјетиоце и туристе. Ипак, све су рјеђи, и практично су очувани само у руралним срединама. Савремени начин живота, утицај модернизма и сл. у многоме су измијенили традиционалне обичаје на овом простору.

Културолошко обиљежје, сачувано само у неким дијеловима овог простора, а потиче из времена социоекономске организованости, кад је улог братстава била од пресудног значаја у опстанку, па и физичком, су тзв. *братинске ужине*. Данас се упражњавају приликом обављања значајнијих сеоских послова, који захтијевају више радне снаге. У знатно већем обиму сачувани су тзв. *дернеци*, велики народни скупови, везани за вјерске празнике, или за значајније догађаје, на којима се окупља мноштво локалног становништва из различитих дијелова овог подручја, па и са ширег простора. Одржавају се углавном у градском центру или у кругу вјерских објеката, и представљају културне догађаје од прворазредног значаја. Међу познатије убрајамо дернек на духовни празник Св. Тројице, код Цркве Св. Духа, Педесетница – Гацко.

Развој туризма не подручју општине Гацко у пуној мјери, сем материјалне основе, дефинише природна диверзификација, у оквиру које примаран значај има планинска област (простори Гацка и Невесиња) потенцијалног развоја излетничког, здравственог, ловног, риболовног и зимског туризма. И једна и друга основа развоја туризма, дакле и природна и културно-историјска, обликују јединствен туристички производ овог про-

стора, који у развојном смислу све више поприма туристички значај. Богатство и различитост културно-историјских вриједности на подручју општине Гацка није у довољној мјери туристички активирани, односно, културни ресурси нису оживљени културним активностима и претворени у препознатљив културно-туристички производ овог простора. Чак и оне културне вриједности које се налазе у туристичким програмима чине пасивни дио туристичке понуде сјеверног дијела источне Херцеговине.

Туристичке посјете културних садржаја овог подручја своде се на разгледање са историјским приказом, насупрот савременим туристичким захтјевима за културним доживљајем, учествовањем и искуством на локалитетима културно-историјских и туристичких вриједности. Већини културних локалитета овог подручја недостаје туристичка изграђеност и опремљеност, као и низ додатних садржаја и услуга са којима би се повећала туристичка потрошња. Међутим, уз Стратегију одрживог развоја културног туризма, и туризма уопште општине Гацко, културну политику, ефикасан менаџмент и маркетинг, уз подизање нивоа свијести о вриједности културних добара, могуће је да разноврсна културно-историјска основа постане један од главних фактора развоја туризма на подручју општине Гацко.

Литература

- Владић, Б. и Крстић. (1999). *Народни живот и култура Срба у источној Херцеговини*. Београд: Етнографски музеј.
- Гњато, О. (2006). *Природногеографске основе одрживог развоја источне Херцеговине*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
- Гњато, Р. (1991). *Источна Херцеговина-регионалногеографски проблеми развоја*. Сарајево: ГД БиХ.
- Гњато, Р., Трбић, Г., Маринковић, Д., Гњато, О. и Лојовић, М. (2005). *Туристички потенцијали Републике Српске*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Крешевљаковић, Х. и Капићић, Х. (1954). *Стари херцеговачки градови*. Сарајево: Наше старине II.
- Лојовић, М. (2006). *Антропогеографске основе и проблеми развоја туризма источне Херцеговине*. Београд: Географски факултет Београд, докторска дисертација.
- Мандић, Н. (1995). *Земља звана Гацко I и II*. Београд: СПКД.
- Михић, Љ. (1968). *Туристички мотиви и објекти у Херцеговини*. Београд: Туристичка штампа.
- Ћоровић, В. (2003). *Прошлост Херцеговине*. Београд: Свет књиге.
- Ћоровић, В. (1999). *Српски манастири у Херцеговини*. Београд: Народна библиотека Србије.